

5. Zákaz otroctví, nevolnictví a nucených prací

„Zacházej s nimi jako se psy, a budeš mít psí práci a psí činy. Zacházej s nimi jako s lidmi, a budeš mít lidskou práci.“

Harriet Beecher Stowe: Chaloupka strýčka Toma

5.1 Právní úprava

Všechna ostatní tři práva rozebraná v této kapitole – právo být uznán za subjekt práva a práva nebýt podroben nevolnictví či nuceným pracím – jsou souběžně porušována otroctvím, které je zároveň nejtěžším ze zde rozebíraných porušení základních práv (v nevolnictví již chybí aspekt vlastnění, u nucených prací navíc i aspekt připoutání k půdě): otrok je přeci člověk, který je z pohledu práva objektem, nikoli subjektem, je „nevolníkem“ svého pána v tom smyslu, že nemá nárok uplatňovat vlastní vůli ohledně svého osudu a místa pobytu, a pro svého pána pracuje, respektive mu patří a slouží.

Na našem území bylo otroctví a nevolnictví společně vyloučeno v roce 1811 v § 16 ABGB: *„Každý člověk má vrozená, již rozumem poznatelná práva, a nutno jej tudíž považovati za osobu. Otroctví nebo nevolnictví a k tomu se vztahující výkon moci nejsou v těchto zemích dovolena.“* Za takový nepřipustný „výkon moci“ ovšem v té době ještě nebyly pokládány nucené práce ani roboty, která byla spolu s poddanstvím zrušena v Rakousku až patentem z roku 1848. Nevolnictví bylo naopak zrušeno již Josefem II. v roce 1781. Stadionova ústava pak v roce 1849 nejen, že potvrdila zrušení nevolnictví i otroctví, ale navíc vyhlásila, že na rakouském území, ba i na rakouských lodích, se každý otrok nadechne svobodného vzduchu: *„26. Všeliký způsob poddanství tělesného, všeliký závazek poddanosti nebo příslušnosti zrušen jest navždy. Jakmile který otrok vstoupí na půdu rakouskou neb na rakouskou loď, jest proto svoboden.“*

Naše Listina základních práv a svobod⁶ uznáním za subjekt práva otevírá celý katalog základních práv, a to hned v čl. 5 (tedy ještě před zakotvením práva na život): *„Každý je způsobilý mít práva.“* Zákaz nucených prací pak uvádí jako jednu ze svobod v čl. 9: *„(1) Nikdo nesmí být podroben nuceným pracím nebo službám.*

(2) Ustanovení odstavce 1 se nevztahuje na:

⁶ Dále také jen „Listina“.

a) práce ukládané podle zákona osobám ve výkonu trestu odnětí svobody nebo osobám vykonávajícím jiný trest nahrazující trest odnětí svobody,

b) vojenskou službu nebo jinou službu stanovenou zákonem namísto povinné vojenské služby,

c) službu vyžadovanou na základě zákona v případě živelních pohrom, nehod, nebo jiného nebezpečí, které ohrožuje životy, zdraví nebo značné majetkové hodnoty,

d) jednání uložené zákonem pro ochranu života, zdraví nebo práv druhých.“

Takové systematické zařazení je logické: nejprve člověk musí právně „být“, mít způsobilost být nositelem práv, pak lze teprve vymezit, jaká konkrétní práva má. Zákaz otroctví a nevolnictví sice Listina výslovně neobsahuje, ale jasně vyplývá jak ze způsobilosti mít práva, tak z lidské důstojnosti (čl. 1) a konečně i z osobní svobody (čl. 8, viz kapitolu 6) a zákazu nucených prací.

Univerzální katalogy oproti tomu zařazují právo na uznání subjektivity poněkud bezradně. Všeobecná deklarace lidských práv⁷ tak činí v čl. 6, sevřeném mezi zákaz mučení a zákaz diskriminace: „Každý má právo na to, aby byla všude uznávána jeho právní osobnost.“ Nucené práce zde ještě nejsou jednoznačně zakázány, naopak otroctví a nevolnictví je zakázáno hned v čl. 4: „Nikdo nesmí být držen v otroctví nebo v nevolnictví; všechny formy otroctví a obchodu s otroky jsou zakázány.“

Mezinárodní pakt o občanských a politických právech⁸ pak formulaci prakticky totožnou čl. 6 VLDP vřazuje do čl. 16 mezi právo na spravedlivý proces a ochranu soukromého a rodinného života: „Každý má právo na to, aby byla všude uznávána jeho právní osobnost.“ I přes toto, na první pohled snad překvapivé, zařazení ale není důležitost daného práva v MPOPP nijak snížena: čl. 16 MPOPP totiž zároveň patří mezi nederogovatelná práva. Výbor pro lidská práva konstatuje jeho porušení mimo jiné v případech nucených zmizení, znamenajících „úmyslné vynětí osoby z ochrany práva na dlouhou dobu“⁹ čímž se toto právo poněkud prolíná s právem na život, v jehož rámci jsou nucená zmizení obvykle řešena (viz podkapitulu 2.4.5). Nejasnost jeho systematického zařazení v MPOPP je nicméně dobře vidět i v základním komentáři k MPOPP, který jej rozebírá ve „zbytkové“ kapitole „rozličných práv“ (*miscellaneous rights*),¹⁰ a to spolu se souvisejícími zákazy otroctví, nevolnictví a nucené práce zakotvenými v čl. 8 odst. 1, 2 a 3, jež jsou také počítána mezi nederogovatelná práva. Článek 8 zní:

⁷ Dále také jen „VDLP“ nebo „Všeobecná deklarace“.

⁸ Dále také jen „MPOPP“.

⁹ Rozhodnutí Výboru pro lidská práva El Abani proti Libyi ze dne 26. 7. 2010, oznámení č. 1640/07.

¹⁰ JOSEPH, S., CASTAN, M. *The International Covenant on Civil and Political Rights – Cases, Materials and Commentary*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2013, s. 329–339.

„1. Nikdo nesmí být držen v otroctví; všechny formy otroctví a obchodu s otroky jsou zakázány.

2. Nikdo nesmí být držen v nevolnictví.

3. a) Na nikom se nesmí vyžadovat, aby vykonával nucenou nebo povinnou práci;

b) článek 3. a) nebrání vykonávání těžké práce v zemích, kde je možno uvést trest vězení s těžkou prací za trestný čin, byl-li vynesena příslušným soudem takový rozsudek;

c) pro účely tohoto odstavce termín ‚nucená nebo povinná práce‘ nezahrnuje:

(i) jakoukoli práci nebo službu, jež nejsou zmíněny v pododstavci b), které se normálně vyžadují od osoby, která je ve vazbě v důsledku pravomocného platného rozhodnutí soudu, nebo od osoby, která je podmíněně propuštěna z takové vazby;

(ii) jakoukoli službu vojenské povahy a v zemích, kde se uznává odmítnutí vojenské služby na základě přesvědčení, jakoukoli národní službu, jež se podle zákona vyžaduje od osob, které odmítají vojenskou službu z důvodů svého přesvědčení;

(iii) jakoukoli službu vynucenou v mimořádných případech nebo při pohromě ohrožující život nebo blahobyt společnosti;

(iv) jakoukoli práci nebo službu, jež tvoří součást běžných občanských povinností.“

Evropská úmluva¹¹ uznání za subjekt práva výslovně nezmiňuje, byť z jejího článku 1 implicitně vyplývá, že „každý“ je nositelem základních práv v ní zakotvených, pokud podléhá jurisdikci některého členského státu. V čl. 4 pak Úmluva obsahuje zákaz otroctví, nevolnictví a nucené práce, který i ona řadí mezi nederogovatelná práva:

„1. Nikdo nesmí být držen v otroctví nebo nevolnictví.

2. Od nikoho se nebude vyžadovat, aby vykonával nucené nebo povinné práce.

3. Za ‚nucenou nebo povinnou práci‘ se pro účely tohoto článku nepovažuje:

a) práce běžně požadovaná při výkonu trestu uloženého podle článku 5 této Úmluvy, nebo v době podmíněného propuštění z tohoto trestu;

b) služba vojenského charakteru nebo v případě osob, které odmítají vojenskou službu z důvodů svědomí v zemích, kde je takové odmítnutí vojenské služby uznáváno, jiná služba vyžadovaná místo povinné vojenské služby;

c) služba vyžadovaná v případě nouze nebo pohromy, která ohrožuje život nebo blaho společnosti;

d) práce nebo služba, která tvoří součást běžných občanských povinností.“

¹¹ Úmluva o ochraně lidských práv a základních svobod, dále také jen „Evropská úmluva“ či „Úmluva“.

Listina základních práv Evropské unie¹² ani v tomto ohledu nezapře své mládí: otroctví a nevolnictví si zasloužily jen stručnou zmínku v čl. 5 odst. 1, zato v odst. 3 již je výslovně pamatováno na obchod s lidmi jako moderní formu otroctví. Nucená práce je v odst. 2 zakázána bezvýjimečně. Naopak uznání za subjekt práva v Listině EU, podobně jako v Evropské úmluvě, explicitně zakotveno vůbec není:

„1. Nikdo nesmí být držen v otroctví nebo nevolnictví.

2. Od nikoho se nesmí vyžadovat, aby vykonával nucené nebo povinné práce.

3. Obchod s lidmi je zakázán.“

Všechna jednání zakázaná citovaným ustanovením mají podle komentáře společné to, že jednotlivec, jenž se stane jejich obětí, je zploštěn na pouhý „objekt“, ponížěn na úroveň věci, kterou lze nabýt, vyměnit (zejména při obchodování s lidmi) či vlastnit (v případě otroctví).¹³ Marco Olivetti zdůrazňuje, že v případě čl. 5 Listiny EU nejde jen o zaručení práva, ale také o objektivní hodnotu vyjadřující odhodlání EU bojovat proti těmto jevům a zároveň sloužící v zahraniční politice EU jako vodítko v přístupu vůči třetím zemím i jako poselství vůči zemím usilujícím o přijetí do EU. Dvnitř Unie pak jde o nutnou součást vytváření evropského prostoru bezpečí a spravedlnosti.¹⁴

Subjektem všech těchto práv zakotvených v jednotlivých katalogích je z povahy věci pouze fyzická osoba (občan, cizinec či bezdomovec, přičemž právě o cizince jde například ve vztahu k obchodování s lidmi především), neboť jenom ji lze zotročit, znevolnit či vystavit nucené práci. Také nezbytné deklaratorní uznání za subjekt práva se vztahuje toliko na fyzické osoby, které existují nezávisle na státu a právním řádu, zatímco právnické osoby jsou teprve právem vytvořeny (jak už vyplývá z jejich pojmenování), a tak u nich má rozpoznání právem konstitutivní, nikoli deklaratorní povahu.

Povinnost respektovat rozebíraná práva má sice primárně stát, ale ze specifických mezinárodních úmluv i z judikatury ESLP¹⁵ jasně vyplývá jejich horizontální účinek,¹⁶ odvíjející se z pozitivního závazku států potírat otroctví, nevolnictví a nucené práce. V českém právu je jejich kriminalizace zakotvena v § 168 tr. zákoníku¹⁷, zakazujícím obchodování s lidmi, tedy to, když někdo přiměje, zjedná, najme, zláká, svede, dopraví, ukryje, zadržuje, přijme nebo vydá osobu k otroctví nebo nevolnictví nebo k nuceným pracím nebo k jiným

¹² Dále také jen „Listina EU“.

¹³ OLIVETTI, M. Prohibition of Slavery and Forced Labor. In MOCK, W. B. T. et al. *Human Rights in Europe : Commentary on the Charter of Fundamental Rights of the European Union*. Durham: Carolina Academic Press, 2010, s. 33–39.

¹⁴ Tamtéž, na s. 33.

¹⁵ Rozsudek ESLP Siliadin proti Francii ze dne 26. 7. 2005, stížnost č. 73316/01.

¹⁶ OLIVETTI, M. Prohibition of Slavery and Forced Labor. In MOCK, W. B. T. et al. *Human Rights in Europe : Commentary on the Charter of Fundamental Rights of the European Union*. Durham: Carolina Academic Press, 2010, s. 33–39, na s. 34.

¹⁷ Zákon č. 40/2009 Sb., trestní zákoník, dále také jako „tr. zákoník“.

formám vykořisťování, a to vždy, je-li obětí dítě (odst. 1), anebo se tak stane za použití násilí, pohrůžky násilí nebo jiné těžké újmy nebo lsti anebo při zneužití omylu, tísně nebo závislosti, je-li obchodovaná osoba dospělá (odst. 2).

5.2 Uznání za subjekt práva

Uznání za subjekt práva představuje podle Jiřího Baroše symptom jedinečnosti právní modernity, „ *která se od ostatních civilizací liší tím, že právní subjektivitu garantuje všem lidem bez ohledu na jejich příslušnost k určité kolektivitě. Oproti tomu např. ve starověku nebyla každá lidská bytost považována právem za osobu. Přístup k právní osobnosti byl podmíněn naplněním podstatné podmínky: statusu osoby může požívat jen svobodný člověk; otrok byl právně věc. Svoboda je přitom vnímána jako svoboda občana (nikoliv člověka), tj. neodlučitelně od jeho příslušnosti k polis.*“¹⁸ Subjektem tohoto práva je tedy nyní každá lidská bytost od narození do smrti (k otázce, zda i před narozením či po smrti, viz podkapitulu 2.2); naopak právnické osoby coby umělé výtvořiny mají způsobilost mít práva pouze v rozsahu přiznaném zákonem.¹⁹ Možnost, že by byly v Kantových stopách uznány za subjekt práva i další „rozumné bytosti“, je dosud – řečeno s Cimrmanem – pouze „předmětem vášnivých debat v anarchistických kroužcích“.²⁰

Právo na uznání za subjekt práva v sobě skrývá dvě úrovně: jedna je vznešenější, druhá je praktická. V oné vznešené úrovni je můžeme vnímat jako „právo na práva“. Uznání za nositele práv, tedy uznání nejen jednotlivcovy tělesné a duchovní existence, ale i jeho existence právní, je předpokladem toho, aby jednotlivec mohl nést další základní práva; ostatně již v podkapitole 2.2.1 jsme viděli, že spor o práva nenarozených dětí na život se láme právě na otázce, zda je nenarozené dítě pouze součástí matčina těla nebo samostatným nositelem práv, včetně práva na život. Naopak pokud je jedinec zbaven práva na uznání své právní subjektivity, jde o první krok ke zbavení všech práv, jako se to stalo nejen v minulosti otrokům, ale též třeba původním obyvatelům kolonií v éře kolonialismu či relativně nedávno židům v nacistickém Německu²¹ nebo černochům za jihoafrického apartheidu.²²

¹⁸ BAROŠ, J. Způsobilost mít práva. In WAGNEROVÁ, E. a kol. *Listina základních práv a svobod: Komentář*. Praha: Wolters Kluwer, 2012, s. 141–149, na s. 141.

¹⁹ BAROŠ, J. Způsobilost mít práva. In WAGNEROVÁ, E. a kol. *Listina základních práv a svobod: Komentář*. Praha: Wolters Kluwer, 2012, s. 141–149, na s. 143.

²⁰ Viz např. MÜLLEROVÁ, H., ČERNÝ, D., DOLEŽAL, A. *Kapitoly o právech zvířat: „my a oni“ z pohledu filosofie, etiky, biologie a práva*. Praha: Academia, 2016, zejména kapitola 8.

²¹ JOSEPH, S., CASTAN, M. *The International Covenant on Civil and Political Rights – Cases, Materials and Commentary*. 3rd ed. Oxford: Oxford University Press, 2013, s. 336.

²² BAROŠ, J. Způsobilost mít práva. In WAGNEROVÁ, E. a kol. *Listina základních práv a svobod: Komentář*. Praha: Wolters Kluwer, 2012, s. 141–149, na s. 142.